

І. І. Ярмошик

СТАНОВЛЕННЯ
ІСТОРИЧНОГО
КРАЄЗНАВСТВА
ВОЛИНІ

В ХІХ – на поч. ХХ ст.

1998

ЖИТОМИР
видавництво «Волинь»

ББК 9.913. (4Укр-4Ж)

Я-75

ЯРМОШИК І. І. Становлення історичного краєзнавства Волині в XIX – на початку XX століть. - Житомир: Волинь, 1998. - 24 с.

У цьому виданні автор вперше ґрунтовно аналізує зародження та розвиток історичного краєзнавства на Волині у XIX - початку XX ст. Дає оцінку цьому важливому громадському рухові, як поєдванню наукових досліджень з творчістю аматорів. Подає бібліографію.

Видання може бути корисним учителям, учням, студентам, а також широкому загалу читачів, які цікавляться історією рідного краю.

До друку рекомендовано рішенням Вченої Ради історичного факультету Київського національного університету ім.Тараса Шевченка.

Протокол № 5 від 22 січня 1998 р.

Рецензенти:

Л. Г. Мельник - доктор історичних наук, професор;

А. О. Буравченков - доктор історичних наук, професор.

ISBN 966-7390-01-2

© Ярмошик І. І., 1998

© ПП "Видавництво" "Волинь", дизайн

Важливою рисою сучасного суспільного життя України є інтерес

до вивчення вітчизняної історії. Зміни в громадсько-політичному житті країни викликали підвищену увагу до історії, етнографії, всього, що стосується коренів родоводу. Важливе значення в процесі національного самоусвідомлення відіграють історико-краєзнавчі дослідження.

Внаслідок політичного, господарського, культурного розвитку України визначились певні відмінності між окремими її територіями. Етнографічні, географічні, політичні чинники призвели до утворення на території України ряду історичних регіонів. Дослідники, проаналізувавши господарські, культурні відмінності між різними територіями України, виділяють, одинадцять таких історичних областей - Волинь, Галичина, Закарпаття, Донбас, Крим, Лівобережна Україна, Південна Україна, Поділля, Північна Буковина, Правобережна Україна, Слобожанщина /1/.

Для більш повного усвідомлення історії України необхідне детальне дослідження історичного розвитку її окремих складових частин, серед яких важливе місце посідає Волинь. Історико-етнографічні межі Волині, яка нині не складає єдиної адміністративної одиниці, протягом століть складалась і змінювались залежно від політичних умов в Україні. Кордони Волинської землі, Волинського князівства, Волинського воєводства, Волинського намісництва, Волинської губернії, Волинської округи, Волинської області були різними.

Серед сучасних краєзнавців для визначення волинського регіону як об'єкту досліджень закріпився термін Велика Волинь в межах колишньої Волинської губернії. Саме в таких територіальних рамках започаткувалось краєзнавство Волині в XIX ст. та продовжується його розвиток на сучасному етапі. Без конкретно-регіональних досліджень неможливий всебічний

розвиток історичної науки. Як підкреслив Ю.Мицик, на європейський рівень історичної науки в Україні ми вийдемо тоді, коли кожне наше село матиме по 2-3 ґрунтовні історичні розвідки, як, скажімо, в Німеччині /2/.

В останні роки в Україні приділяється значна увага науковому краєзнавству Широкий краєзнавчий рух гуртується навколо створеної у 1990 р. Всеукраїнської спілки краєзнавців. У середній і вищій школах запроваджені краєзнавчі дисципліни, виникли гуртки і громадські об'єднання, які вивчають і пропагують матеріально-культурну спадщину рідної землі.

На важливість створення праць з історії краєзнавства вказував свого часу І. Крип'якевич /3/. На сьогодні потреба в таких розробках є ще актуальнішою. Історіографічне дослідження, де було б простежено розвиток історико-краєзнавчих студій, проаналізовані основні праці, напрямки пошуків дослідників минулого, полегшить працю сучасних краєзнавців, дасть змогу краще орієнтуватись в великому загалі краєзнавчої літератури, сприятиме зростанню якості наукових пошуків, уникненню плагіату, повторень.

На необхідність систематизації наукового доробку з дослідження Волині звернув увагу Л. Баженов в ряді повідомлень /4/. В матеріалах краєзнавчих конференцій з'явилися повідомлення про окремих дослідників, діяльність наукових товариств по вивченню Волині. Цінність їх неоднакова, деякі є цікавими оригінальними розвідками /5/, інші - списуванням з монографій відомих науковців /6/.

Завданням цієї брошури є висвітлення початкових етапів розвитку історичного краєзнавства цього регіону, хронологічно це охоплює ХІХ – початок ХХ століття.

1. Історичне краєзнавство Волині в першій половині XIX ст.

Кінець XVIII - поч. XIX ст. був важливим періодом в історії Волині. Після другого поділу Польщі Східна Волинь, поряд з Київщиною та Брацлавщиною, увійшла до складу Російської імперії. У травні 1793 р. було утворено Ізяславське намісництво на чолі з генерал-губернатором М.Кречетніковим, яке включало Мінську, Брацлавську та Ізяславську губернії. До складу останньої увійшла і Східна Волинь. Головним містом мало стати або Ізяслав або Старокостянтинів. Але оскільки там не було потрібних для адміністрації будинків, то губернський уряд зупинився у Житомирі. Повстання під проводом Т.Костюшка затримало формування адміністративно-територіальних структур губернії. Незабаром, у 1795 р. відбувся третій поділ Польщі і до Росії було приєднано західну частину Волині. Внаслідок цього Ізяславська губернія змінила свої межі, а пізніше і назву. В 1795 р. губернським містом призначено Звягель, яке наступного року було викуплено з приватної власності Любомирських за 338 тис. крб. і перейменовано у Новоград-Волинський, а губернія стала називатись Волинською. До того часу, поки будуть збудовані необхідні приміщення у Новограді-Волинському, губернська влада перебувала в Житомирі, який в 1804 р. остаточно був затверджений центром губернії.

В новоутвореній губернії на всі найважливіші адміністративні посади були призначені російські чиновники. Зрозуміло, що для новоприбулих службовців Волинь була невідомим краєм і вони не могли не зацікавитись її історією, культурою, звичаями.

На зламі ХУШ-ХІХ ст.ст. в Росії спостерігається посилення інтересу до історії. Набирають популярності історичні праці М.Карамзіна. Досліджуючи давню історію Російської імперії, він неодноразово згадує ті чи інші події, пов'язані з Волинською землею. Це і нарис про розселення східнослов'янських племен напередодні утворення Київської Русі, і події древлянського повстання проти київського князя Ігоря в 945 - 946 р.р. і міжусобні князівські війни ХІ-ХІІ ст.ст., які проходили на теренах Волині, і життєдіяльність князів епохи Київської Русі, що пов'язані з краєм. При цьому історію Київської Русі М.Карамзін вважає початком історії Російської імперії, а події, що відбувались на Волині, в його зображенні виступають як історія однієї з російських провінцій.

Першою працею з історії краю є книга "Волинские записки, сочиненные Степаном Руссовым в Житомире", яка з'явилась 1809 року в Санкт-Петербурзі. її

автор Степан Васильович Руссов (1770-1842) - російський письменник, почесний член Академії Наук. За спогадами сучасників це був гарячий прихильник М Карамзіна III. У 1807-1809 р.р. С.Руссов обіймав посаду прокурора новоутвореної Волинської губернії і, маючи природний потяг до вивчення минувшини, вирішив написати історичний нарис про землі, які нещодавно ввійшли до складу імперії

Книга написана в дусі офіційної російської історіографії. Волинь автор вважає невід'ємною частиною Російської імперії, що через 12 (?) століть нарешті знову повертається до складу Росії. На її сторінках не зустрічається назва "Україна" та "український народ" щодо цієї території та населення. Місцевий народ називає польським і російським, місцевою мовою вважає польську. Назву "Волинь" пояснює від слів "вол" і "гон" (воли гонити).

В тексті книги є ряд неточностей. До них слід віднести похід литовського князя Гедеміна на Україну через Овруч, Житомир в 1320 р. Помилковість твердження про цей похід було доведено пізніше істориками /8/. Документами не засвідчено також і спустошення в 1648 р. Житомирського замку загонами Б.Хмельницького.

В розділі XII "Древности" автор описує старожитності Овруча, зокрема Василівську церкву. При цьому вважає, що збудована вона в X ст. Володимиром Святославичем. Сучасними ж дослідженнями встановлено, що споруджено її в XII ст. Князем Рюриком Ростиславичем, до володінь якого на той час належав Овруч /9/. С. Руссов подає детальні описи житомирського замку в часи середньовіччя, відомості про Житомир XVIII ст, наводить статистичні дані про місто.

На сьогодні, коли волинська історична спадщина нараховує значний масив серйозних дослідницьких праць, виконаних на ґрунтовній джерельній основі, книга С. Руссова становить лише історіографічний інтерес. Використовувати її як джерело для вивчення минулого регіону недоцільно.

Проявом інтересу до минулого новоутвореної Волинської губернії був ВИХІД у 1829 р, в Санкт-Петербурзі книги графа Іоанна Потоцького "Древняя история Волынской губернии", видавцем якої був той же Степан Руссов. Присвячена давньому періоду від скіфських часів (або, як вказав автор, "с неизвестного времни") до входження регіону до складу Київської Русі за часів Володимира Святославича.

І. Потоцький намагається реконструювати картину розселення племен скіфського (андрофагів, меланхленів), сарматського (пеуцинів, феннів), інших періодів історії, описує їх побут, господарські заняття. Джерельною базою йому послужили свідчення античних авторів - Геродота, Страбона, Аристеса Проконзсйського, Рубрикія, Таціта, Птолемея. Пропонує він і свою версію походження назви "Волинь" - від племені "венедів", які проживали на правобережжі Вісли, від них пішла назва "вулани" ("булани" у Птолемея), звідси й волиняни, які згодом переселились на Волинь і дали цій області назву.

Праця досить оригінальна, розповідь в ній дуже стисла, конспективна. На жаль, ця книга зараз майже не відома краєзнавцям, не зустрічається в історіографічних оглядах. Все ж становить цінність як така, де зконцентровано значну інформацію

по заселеність регіону та суміжних територій в найдавніші часи. Корисно було б зрівняти її зміст з результатами сучасних археологічних досліджень.

Згадаємо публікацію "Вольнская революция первой четверти XIX столетия. Письма надворного советника Опытова к графине Старожиловой" /10/. В ній йдеться про Волинь на початку XIX століття. В центрі уваги настрої серед поміщиків, в основному поляків, політика губернських властей, обставини, що призвели до повстання 1830-31 р.р. Описується мораль місцевої шляхти, поведінка російських чиновників на новоприєднаних до Росії землях Волині. Важливими є характеристики, які автор дає губернаторам (особливу увагу приділяє Комбурлею, Відомому своєю культурною діяльністю в Житомирі - при ньому на початку століття було засновано в місті театр), видним місцевим поміщикам - Іллінському, Ворцелю, Шодуару.

Для дослідників історії шкільної справи в краї цікавими будуть мемуари Івана Матвійовича Сбітнєва /11/, які охоплюють період 1832-1835 р.р. Після польського повстання 1830-31 р.р. російський уряд, серед інших заходів, звернув увагу і на стан освіти в західних губерніях, зокрема були закриті всі польські учбові заклади і засновувались нові, які відповідали б вимогам російського самодержавства. Для такої перебудови в регіон були направлені російські вчителі, серед них викладач математики І. М. Сбітнєв на посаду інспектора нововідкритої Кам'янець-Подільської гімназії. Крім того, він одержав завдання перевірити дарчі записи (фундуші) польських панів на училища Волині з метою впорядкування їх матеріальної бази.

Виконуючи це доручення, Іван Матвійович відвідав всі учбові заклади краю і залишив яскраві описи їх стану, дав характеристику викладачів, активних діячів освіти (Т.Чацького), розповів про населені пункти, де побував. "Записки И. М. Сбитнєва" праця не дослідницька, автора, очевидно, не цікавили урядові плани по реформуванню освіти в регіоні, він лише розповідає про те, що доступне його спостереженням. До праць початкового етапу розвитку волинського краєзнавства слід віднести і дослідження професора Санкт-Петербурзької духовної семінарії уроженця Волині (з міста Корець) Платона Карашевича "Очерк истории православной церкви на Волыни" [СПб, 1856]. Автор розглядає історію церкви на фоні історичних подій, що відбувались в регіоні. Нарис охоплює період від перших проявів християнства в краї з часів просвітників Кирила та Мефодія першої половини XIX ст. Характерною рисою початкового етапу волинського краєзнавства було те, що цими дослідженнями займались приїжджці, в основному, російські чиновники, які цікавились старожитностями країни. І ці праці, відповідно, писались в дусі офіційної російської історіографії, зокрема під значним впливом М. Карамзіна.

В цей же час на противагу їм з'явилося і ряд досліджень польських істориків, де відображались проблеми минулого Волині як частини колишньої Польської держави. Це праці Т.Балінського, М.Ліпшського, Я.Охоцького, Д.Крашевського та ін.

В середині XIX ст. спостерігається зародження інтересу до минулого рідної землі серед місцевої інтелігенції, формування джерельної бази досліджень.

В першу чергу слід відмітити діяльність "Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при Київському, Волинському, Подільському генерал-губернатору", створеної в листопаді 1843 р. Основними завданнями комісії були збір, вивчення, публікація речових та письмових пам'яток старовини: історичних пісень, легенд, дослідження археологічних пам'яток.

Біля витоків "Тимчасової комісії" стоїть цікава колоритна фігура відомого на Житомирщині колекціонера та мецената, члена багатьох наукових товариств барона Станіслава Яновича де Шодуара, який запросив до себе на прохання київського генерал-губернатора Д. Бібікова провідних українських науковців - М. Максимовича, М. Іванишева, В. Домбровського. Вони обговорили, розробили і затвердили "Акт" про заснування "Тимчасової комісії для розгляду давніх актів". Станіслав Янович довгий час (1843-1858 р.р.) займав посаду віце-голови комісії, своєю діяльністю сприяв дослідженню історичного минулого регіонів України.

Великий внесок у становлення української історичної науки зробив видатний вчений М. О. Максимович, який у своїй творчості поєднував глибокі знання з історії України та метод критичного дослідження джерел.

Наприкінці 30-х - на початку 40-х р він організовував київських науковців на вивчення давньої історії, дослідження писемних, археологічних пам'яток. Так, в 1835 р. за ініціативою М. Максимовича було засноване перше в Києві історичне товариство під назвою "Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей", а в 1841 р. він зробив спробу заснувати в Києві історичне товариство на зразок Московського. Однак через недостатність коштів реалізувати ці задуми не вдалося /12/.

В його дослідженнях знайшли відображення й деякі проблеми історії Волині. У 1840-1842 р.р. вчений випускав літературний альманах "Киевлянин", де помістив статтю про древню історію Волині - "Волинь до XI в." /13/, в якій простежив заселення території слов'янськими племенами. Пояснює походження назви "Волинь" від племені "волинян" (рішуче заперечує інші версії - від ріки Волги, гоніння волів, тощо), яких вважає вихідцями з Балтійського помор'я.

М. Максимовичу належить перша науково обгрунтована періодизація історії Волині, яку він ділить на 5 етапів:

- 1) до утвердження Руської влади над Волинню наприкінці X ст.;
- 2) до входження краю до складу Литовської або Західноруської держави всередині XIV ст.;
- 3) до входження Волині до складу Польщі в 1569 р.;
- 4) до повернення Волині до складу Російської держави в 1793 р.;
- 5) новітній період буття Волині як Волинської губернії.

На сторінках "Киевлянина" М. Максимович видрукував і ряд цінних архівних матеріалів. Серед них листи князя Острозького до львівського братства і львівських міщан (кн.2. - С. 486, 298-301), фундушевий запис Анни Гойської на Почаївський монастир 1597 р. (кн.3. С. 32-38). Публікація "Родословные записки "Киевлянина" // Кн.2 - С. 302-310, присвячена православним родам Волині, дослідив політику

Польщі спрямовану на їх окатоличення, і як додаток опублікував "Виписку дворянских русских фамилий на Волини, принадлежавших в XVII веке к православной церкви" - фрагменти з помянника Хрестовоздвиженського Луцького братства.

В багатьох статтях вчений звертається до біографії княжого роду Острозьких. Саме М. Максимович зробив першу спробу дослідження родоводу Острозьких. Це знайшло відображення в праці "Письма о князьях Острожских к графине А. Д. Блудовой" (К., 1867), написана у вигляді листів до відомої на Волині культурної діячки, засновниці Острозького Кирило-Мефодіївського православного братства (засноване в 1865 р.), яке на меті мало культурно-просвітницьку і виховну діяльність. Вчений на основі архівних, літописних джерел простежив витоки родоводу Острозьких, зупинився на діяльності князів Юрія, Дмитра, Данила, Федора, Івана, Костянтина Острозьких. Хронологічно розповідь охоплює від XI до кінця XVI ст.

М. Максимович першим в українській історіографії почав розробляти історію міст і сіл України /14/. Серед інших вчений приділив увагу і населеним пунктам Волині, таким як Пересопниця, Дубровиця, Степань, Бубнов. Деякі матеріали поміщені на сторінках "Киевлянина", відомості про інші, які й досі не втратили наукового значення зосереджені в статтях "Лубочню изображение малорусских городов" (1850), "Бубновская сотня" (1848-1849), пізніше видрукувані в 2-му томі його "Сочинений".

Виконуючий обов'язки екстраординарного професора Київського університету, В. Ф. Домбровський розпочав дослідження Волинських старожитностей іще до утворення комісії. Влітку 1843 р. він одержав наказ генерал-губернатора Д. І. Бібікова. Відправитись до Волинської губернії з завданням обстеження архівів. Під час цієї поїздки за маршрутом Київ - Житомир - Кременець - Почаїв - Луцьк - Володимир-Волинський - Київ описав 8 значних архівів, зібрав багато історичних документів, відправив до Києва для майбутньої комісії близько 80 книг та окремих документів.

В. Домбровський зарекомендував себе як знавець минулого краю, надрукувавши у альманасі "Киевлянин" статті про міста регіону - Острог, Луцьк, Кременець. Показав роль князів Острозьких в історії України та Волині.

Часто здійснював археографічні експедиції для вивчення волинських архівосховищ і професор М. Д. Іванишев. Він відвідав Волинь з цією метою в 1849, 1850, 1852, 1856 роках /15/, що знайшло відображення у виданнях комісії. На увагу волинезнавців заслуговує його праця "О древних сельских общинах в Юго-Западной России" - видана В. Антоновичем у 1863 р. Написана на основі документального матеріалу (актів городських книг Луцька і Володимира), простежено устрій сільської общини, суспільно-громадські відносини, народні юридичні звичаї на Волині XV-XVII ст. М. Іванишевим підготовлено двохтомну збірку документів "Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волини" (1849), які відображають різні сторони життя Волині XVI ст. - господарські, побутові, культурні.

Д. Бібіков просив також волинських урядовців на місцях вести розшук історичних документів. З таким листом він звернувся до кременецького повітового стряпчого В. Сивицького /16/.

Членом-кореспондентом комісії з 1845 р. був активний волинський краєзнавець А. Перлштейн, в науковому доробку якого є багато історико-краєзнавчих праць /17/. Почесним членом з грудня 1843 р. був волинський поміщик (з м. Ходоркова) К. Свідзінський. Він передав до комісії чимало копій з документів власного зібрання.

У лютому 1844 р. чиновник канцелярії генерал-губернатора Петро Іванович Прушинський одержав розпорядження виїхати в Новоград-Волинський, Острозький, Ровенський, Ковельський, Дубнівський повіти для архівних розшуків. У 1846 р. П. Прушинського було обрано членом-співробітником комісії, брав участь в археологічних розкопках біля Фастова у 1846 р. - досліджувався курган Переп'ятиха /18/.

Така увага до Волині не була випадковою. На її території в той час зберігалось багато рукописних реліктів, судово-адміністративних книг XVI-XVIII ст.ст., інших історичних документів, аналіз та вивчення яких дає змогу досліджувати найрізноманітніші проблеми середньовічної України, в той час як матеріали з інших архівосховищ України в значній мірі надсилались до Санкт-Петербурзької археографічної комісії.

З осені 1845 р. по березень 1847 р. у археографічній комісії працював Тарас Григорович Шевченко. За цей час він здійснив відрядження до Полтавської, Чернігівської губернії з метою огляду старожитностей, їх замальовок, збору легенд, переказів тощо. Восени 1846 р. Т. Шевченко був відряджений до Київської, Подільської, та Волинської губерній з метою "собрать... разные сведения о народных преданиях и рассказах о курганах, древних памятниках. а также собрать древние акты, бума ги"/19/.

Т Шевченку були вручені 4 пакети для передачі губернаторам та архієпископам подільському і волинському, в яких генерал-губернатор Д. Бібіков звертався з проханням сприяти Т. Шевченку у виконанні даного йому доручення /20/.

Які конкретно місця відвідав поет-художник невідомо, оскільки його звіт про відрядження не зберігся. Як можна судити з інших документів, свою подорож він розпочав з Кам'янця-Подільського, потім вирушив до Житомира. Його шлях проліг через повітове місто Бердичів, чії стіни бачили козаків М. Кривоноса, а в 1703 р. Семен Палій розбив тут військо польської шляхти. Під Бердичевом його було арештовано І. Мазепою. Про це Шевченко нагадує у поемі "Чернець". Згадується Бердичів і в повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали".

Остання на шляху до Житомира поштова станція - Кодня - одне із скорботних пам'ятних місць Коліївщини. Дослідники вважають, що Т. Шевченко зупинявся в Кодні і замальовував могили страчених тут гайдамаків. Однак документальних підтверджень цьому немає.

5 жовтня поет прибув до Житомира, головного міста Волинської губернії. Тут він пробув недовго і після передачі пакетів губернатору та архієпископу, виїхав до

Почаєва через м. Новоград-Волинський, Корець. Перебування поста в краї знайшло відображення в його творах "Прогулка с удовольствием и не без морали" та в повісті "Варнак", де говориться про події в с. Гульск поблизу Новограда-Волинського.

Таким чином, "Тимчасова комісія по розгляду давніх актів" відіграла значну роль як у формуванні наукової бази історико-краєзнавчих досліджень, так і в залученні інтелігенції до виявлення, вивчення пам'яток минулого. Її провідними працівниками - М. Максимовичем, В. Домбровським, М. Іванишевим були закладені наукові основи вивчення минулого волинського регіону.

Певний слід волинському краєзнавстві залишив М. І. Костомаров. У 1844 р. йому запропоновано посаду вчителя історії Рівненської гімназії. Тут він не обмежувався педагогічною діяльністю, здійснив ряд подорожей по історичних місцях краю. Оглянув міста Остріг, Кременець, Пересопницю, Почаїв, Вишневець, Берестечко, з метою пошуку матеріалів з історії козацтва /21/, що пізніше знайшло відображення в його працях. Про перебування в краю історик пізніше згадував у статті "Из прожитих на Волыни дней" /22/.

В першій половині XIX ст. зустрічаємо перші прояви інтересу до старожитностей серед місцевих жителів. Так в 1828 р. граф Растворовський розкопав 4 кургани біля Мирополя Новоград-Волинського повіту /23/. У 1763 р. поміщиця с. Немирівка (поблизу Коростеня) спробувала розкопувати курган, який вважався могилою князя Ігоря Рюриковича. Але після того як їй приснився грізний рицар у військовому обладунку і заборонив турбувати його спокій, припинила розкопку /24/. У 1847 р. цей курган розкопаний священиком Михайлом Піотровським, були знайдені фрагменти кераміки, вугілля, кістки тварин, залізні наконечники стріл /25/. Розкопки велись по-аматорському, без належної наукової фіксації, опису, одержаний матеріал втрачений. Через що, роботи не мають наукового значення. Зародження наукових археологічних досліджень в краю відноситься до 60-70-х рр. XIX ст.

Розвитку краєзнавчих досліджень сприяла поява в краї періодичних видань. З 1838 р. в Житомирі почали виходити "Волынские губернские ведомости" (ВГВ). У 1847-1849 рр. радником при губернському правлінні працював історик Віктор Іпатійович Аскоченський, який крім інших обов'язків редагував неофіційну частину газети. Переконавав віце-губернатора в необхідності дослідження Волині в історичному, географічному, природничому плані /26/. Внаслідок, протягом 1847 р. на сторінках ВГВ з'явився цикл історико-краєзнавчих нарисів. Пізніше ці статті вийшли окремою збіркою, де містяться розвідки про ряд населених пунктів: с. Дідковичі, м. Полонне, Пересопницю, Ольшу (автор В. Аскочинський); історичні спогади про Волинь, Житомир, могили князя Ігоря (автор І. Губенко) /27/.

Цими публікаціями по суті започатковуються історико-краєзнавчі дослідження силами волинської інтелігенції. Таким чином, протягом першої половини XIX ст. було закладено ґрунт для історико-краєзнавчих досліджень на Волині, почала формуватись джерельна база. З середини століття до пошуків залучається інтелігенція краю.

2. Історико-краєзнавчі дослідження Волині в другій половині XIX - на початку XX ст.

Друга половина XIX ст. в Україні позначена посиленням інтересу до історико-краєзнавчих досліджень. Навколо навчальних закладів виникають природознавчі, філологічні, історичні товариства, метою яких було дослідження рідного краю. Серед них - Одеське товариство історії і старожитностей, історико-філологічне товариство при Харківському університеті, Історичне товариство Нестора Літописця. Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові.

Ці процеси не обійшли стороною і Волинь. І хоч в губернії не було крупних навчальних, культурологічних центрів, краєзнавчий інтерес виникає в середовищі місцевої інтелігенції: державних службовців, журналістів, священників, викладачів духовної семінарії. Цей інтерес до певної міри підтримувався державними структурами, особливо після польського повстання 1863 р., коли Волинь стала ареною зіткнень польської та російської історичних наук, кожна з яких намагалась обґрунтувати приналежність волинського регіону до своєї країни. Багато історичних праць своєю метою безпосередньо ставило показати споконвічну російську приналежність краю.

У 1867 році вийшла монографія Л. Крушинського "Исторический очерк Вольни", надрукована в "Трудах Вольнского губернского статистического комитета" вып. 1. -Житомир, 1867. Автор досліджує історію Волині з часів розселення східнослов'янських племен до середини XIX ст.

Книга Л. Крушинського репрезентує початок волинської школи краєзнавства, є результатом дослідницької роботи місцевої інтелігенції по вивченню минулого рідного краю. Школа ця почала формуватись з гуртка краєзнавців що організувався при губернському статистичному комітеті в 60-х рр. Активними його членами були Л. Крушинський, В. Пероговський, В. Люба-Радзимінський.С. Гамченко,П. Косач, Я. Яроцький, Л. Рафальський. М. Трипольський, А. Ссндульський. Вони й склали основу місцевої школи краєзнавства. Потрібно замітити, що під волинською школою краєзнавства розумію не чітко оформлену наукову інституцію з усіма необхідними для цього критеріями, а науково-дослідницьку атмосферу зацікавленості рідною старовиною, що існувала в регіоні. Важливий вплив на її формування мала історична школа професора В. Б. Антоновича.

Володимир Боніфатійович Антонович уродженець Київщини, певний час працював у Бердичеві (нині райцентр Житомирської області), багато своїх праць присвятив історії Правобережної України, де знайшли відображення проблеми історії Волині різних хронологічних періодів від кам'яного віку до XIX ст. В. Антонович започаткував наукові археологічні розкопки в краю, досліджував курганні могильники в Житомирі, Коростені. Ягнятині, Студениці та інших населених пунктах.

Одним з перших почав вивчати давньоруські городища на території Волині,

намагався розробити їх класифікацію, визначити характерні риси древлянських, полянських городищ/1/. Ряд статей присвятив кам'яному віку на Волині/2/, показав, що цей регіон здавна заселений людиною. Звернув увагу на таку цікаву проблему древньої історії України як Змійові вали - археологічні пам'ятки епохи Київської Русі, що зустрічаються і на території Східної Волині /3/.

Окрему краєзнавчу статтю В. Антонович присвятив одному з населених пунктів Східної Волині містечку Ходорків (нині село Попільнянського району на Житомирщині), видрукувана в "Кисвских губернских ведомостях" за 1870 р. № 46, 51,53 (не закінчена).

Наприкінці XIX ст. В. Антонович видав ґрунтовну працю про Волинські старожитності, яка й сьогодні не втратила актуальності - "Археологическая карта Вольнской губернии" /4/.

В підготовці цього зводу археологічних пам'яток приймали участь широкі маси краєзнавців Ватині, сільські священики, старости волостей, які надсилали автору повідомлення про важливі з їх точки зору об'єкти, використані також були і матеріали розкопок, розвідок, здійснені на Волині в другій половині XIX ст. О. Ставровським. С. Гамченком, І. Коперницьким. В. Люба-Радзимінським. Праця стала підсумком археологічного дослідження Волині в XIX ст.

Особлива заслуга В. Антоновича полягає у дальшому розвитку джерельної бази історії України. У 1863 р. його призначено головним редактором Київської археографічної комісії /5/. За 20 років перебування на цій посаді ним підготовлено і видано 9 томів "Архива Юго-Западной России". Найбільш важливі з них - Акты о городах (1432-1798 р.р.) // АЮЗР ч. У ті - К. - 1869, ; Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России // АЮЗР. - ч. IV т. I. - К., 1867.; Акты о козаках // АЮЗР - ч. II. т. 3. - К., 1868. В згаданих збірниках міститься багато матеріалів з ґродських книг міст Житомира. Овруча, Луцька, які відображають різні проблеми середньовічної історії України та Волині зокрема. До багатьох томів цих історичних актів вчений написав передмови, які являють собою ґрунтовні дослідження тих сторін історичного життя, яким присвячені підбірки документів.

Так, в передмові до т. I. ч. IV. "Об околичной шляхте" йдеться про українські православні шляхетні роди північної Житомирщини. їх походження, суспільні функції, соціальне, матеріальне становище, стосунки з козаками, боротьбу проти польських магнатів, костьолів, військових з'єднань. Таким чином, завдяки В. Антоновичу до наукового обігу було залучено значний масив документального матеріалу.

В. Антонович збирав матеріали для історично-географічного словника про населені пункти України. Матеріали ці не опубліковані, нині зберігаються в Інституті Рукописів ЦНБ ім. Вернадського НАН України. Серед них можна знайти відомості про Луцьк (Ф. I, спр. 8186). Новоград-Волинський, Овруцький. Острозький. Ровенський. Старокостянтинівський повіти (ф. I. спр. 8196,8 I 97,8201.8211.8228). Зібраний матеріал не втратив наукового значення, однак зараз майже не відомий волинським краєзнавцям, заслуговує на їх увагу.

В. Антонович проявив себе і як талановитий організатор науки. Навколо нього сформувалась "Київська школа" істориків, його учнів. Важливий внесок у вивчення історії Волині зробили члени "київської історичної школи" проф. В. Антоновича, зокрема М. Дашквич, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський, О. Левицький, О. Андріяшев, І. Линниченко та їх учні (П. Іванов, П. Клепатський, І. Крип'якевич) /6/. Микола Павлович Дашквич (1852-1908) - дійсний член Петербурзької академії наук, доктор всесвітньої літератури, професор, уроженець Житомирщини (с. Бежів), середню освіту здобув у Житомирській чоловічій гімназії. Ряд праць присвятив історії князівської України-Русі, Великого князівства Литовського в той час, коли до його складу належали землі Волині /7/. У 80-х роках разом з іншими українськими істориками він спростовує теорію російського історика М.Погодіна про заселення Середньої Наддніпрянщини великоросами в домонгольський час. Велику увагу М. Дашкевич приділив вирішенню проблеми Волховської землі, історична доля якої тісно пов'язана з Волинню.

Питання волинської історії розглядаються і в працях М. С. Грушевського. Вже в одній з перших його робіт "Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия" (1891 р.) М. Грушевський розглядає історію Київської землі у взаємозв'язку з регіонами України, в тому числі і волинським.

Історії Волині присвячена стаття Михайла Сергійовича "Вольинский вопрос. 1097-1102" (оттиск из журнала "Киевская старина"), яка планувалась як епізод в "Очерк истории Киевской земли ...", але автор вирішив виділити його в окреме дослідження, де на прикладі волинських подій проаналізував внутрішньополітичні відносини між князями в Київській Русі на зламі XI-XII ст.ст.' та праця "Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк" /8/. де розглянуто стан українських замків на даних волинських міст Овруча, Житомира, Луцька.

До розробки проблем історії Волині В. Антонович залучив Митрофана Вікторовича Довнар-Запольського. Випускник Київського університету, з 1894 р. викладав тут російську історію 1902 р. - професор. Для волинського краєзнавства становить інтерес його праця "Из истории литовско-польской борьбы за Вольнь. (Договори 1366 г)" [К., 1896], де проаналізовано зовнішньополітичні стосунки Волині в середині XIV ст. з Литвою та Польщею, акцентував на незалежному становищі Волинського князівства на той час. На сторінках "Киевской старини" (1896. Т. LII-Отд. 2.-С. 56-59) помістив статтю "К истории Люблинской унии", присвячену прийняттю присяги волинською шляхтою на вірність польському королю. Автор видрукував документ про шляхту Кременецького повіту, які з різних причин такої присяги не прийняли - К.Острозький, Р.Гойський, Ф.Сенюта.

Надалі зверну увагу на дослідження Олександра Михайловича Андріяшева "Очерк истории Вольинской земли до конца XIV в " (К., 1887)., написана в студентські роки за пропозицією історико-філологічного факультету Київського університету За її написання О. Андріяшев був удостоєний золотої медалі.

Дослідник приділяє увагу визначенню меж Волинської землі, назву її виводить від міста Волиня, що було головним осередком племені волинян. Останнє він ототожнює з іншими слов'янськими племенами - дулібами та бужанами, вважаючи що це різні назви одного й того ж етнічного об'єднання. Описуючи природні умови Волині, О. Андріяшев підкреслює залежність від них господарських занять і навіть культурно-інтелектуального рівня населення. Історію Волині вчений розпочинає не від появи тут слов'ян, акцентує на тому, що регіон заселений людиною ще з часів кам'яного віку.

О. Андріяшев звернув увагу на недостовірність відомостей про похід литовського князя Гедсміна на Україну в 1315 р. та запропонував свою версію цих подій, (сторичний нарис закінчує 1569 р., підкреслюючи, що Люблінська унія, яка відбулася цього року мала корінний вплив на долі волинських земель.

Своєрідний доповненням історико-краєзнавчого дослідження О. Андріяшева стала праця П. А. Іванова "Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века" [Одеса. 1895]. Це дослідження багато в чому повторює зміст книги О. Андріяшева. Цінність становить остання частина праці - нарис про внутрішній побут населення, що було першою спробою дослідження цієї проблематики, і зробив це автор досить ґрунтовно. Важливим є і огляд політичного життя Волині, хоч, як вказував в рецензії на цю працю М. Довнар-Запольський, тут є значні недоліки і користуватись цими відомостями слід обережно 191.

Історію Волині активно досліджував Орест Іванович Левицький. Неодноразово здійснював наукові відрядження з метою вивчення тутешніх архівосховищ, приймав участь у розкопках Мстиславового храму у Володимирі-Волинському. Зібрані історичні матеріали публікував в основному на сторінках "Киевской старины". Орест Іванович одним з перших істориків звернув увагу на поширення ідей протестантизму (соцініанства або аріанства) в Україні та на Волині зокрема /10/. Зібраний документальний матеріал, який охоплює період до 1638 р., видрукував в VI томі I частини "Архива Юго-Западной России". На сьогодні це найповніша публікація про аріанство в Україні. Ряд праць присвятив господарському та побутовому життю волинського краю, на прикладі волинянок простежив становище української жінки в середньовічному суспільстві, підкресливши її незалежність, освіченість, самотність.

Помітне місце в історіографії волинського краєзнавства займає книга "Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края" видрукувана П. М. Батюшковым в Санкт-Петербурзі 1888 року'. В багатьох історіографічних оглядах автором цієї праці називають П. М. Батюшкова. іноді назва подається без зазначення автора. Хоч в "Передмові" від видавця чітко вказано, що авторами цього історичного нарису є професори Київської духовної академії М. І. Петров та І. І. Малишевський.

Микола Іванович Петров (1840-1921) - відомий український літературознавець та історик, академік АН України (з 1919 року), має значні заслуги перед краєзнавством Волині. Був одним із перших редакторів "Волынских епархиальных

ведомостей", які виходили з 1867 р. Вже в перших випусках опублікував тут ряд досліджень з історії освіти на Волині, про монастирі, які існували та існують в краї. Діяльність М. Петрова - редактора та дослідника - сприяла становленню "Волинских епархиальных ведомостей" як важливого науково-краєзнавчого органу. З 1870 р. - доцент історії та словесності російської і зарубіжної літератури Київської Духовної Академії.

Другий співавтор книги- Іван Ігнатович Малишєвський (1828-1897) - заслужений ординарний професор Київської Духовної Академії. Освіту здобув у цьому ж учбовому закладі (закінчив у 1853 р.) і був залишений бакалавром по кафедрі історичних наук. Виявляв інтерес до історії України, був членом історичного товариства Нестора Літописця, співробітничав з різними науковими виданнями.

Значна заслуга в появі згадуваної книги належить і видавцю Помпею Миколайовичу Батюшкову - брату відомого російського поета Костянтина Миколайовича Батюшкова. Був досить відомим державним діячем, освіту здобув в артилерійській академії, однак облишив військову службу. 31850 р. - віце-губернатор у Ковно, потім попечитель Віленського учбового округу, однак звільнений за надто активну русифікацію краю. Йому належить заслуга видання ряду досліджень з історії окремих регіонів Російської імперії /11/.

Книга "Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края" відрізняється від попередніх праць ґрунтовною джерельною базою. Автори широко використали літописні відомості, новітні історичні дослідження, праці В. Антоновича, М. Костомарова, С. Соловйова, С. Гамченка, А. Сендутьського, Т. Вєржицького, М. Трипольського, А. Хойнацького, В. Пероговського. Автори розглядають історію всієї Великої Волині як Західної так і Східної, влітаючи її в канву загальноісторичного процесу в Україні, не відокремлюючи цей регіон від інших.

Наприкінці XIX - на початку XX ст. з'явились декілька книг, метою яких була популяризація історії Волині і які представляли собою скорочений виклад вже згаданих досліджень.

До таких можна віднести "Краткое обозрение истории и исторических достопримечательностей средней части Вольни" (СПб., 1890), написане на основі праць "Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края" та "Военно-статистического обозрения Вольнской губернии" [СПб., 1850]. Цей огляд містив короткі історичні відомості про основні населені пункти Волині.

До таких же популярних видань можна віднести і книгу С. М. Каретникова "Вольнская губерния. Географическо-исторический очерк губернии. [Ковель, 1905]. Книга становить історіографічний інтерес, випущена з метою популяризації історії Волині, для ознайомлення з нею широких кіл громадськості. При її написанні автор використав праці М. Карамзіна, С. Соловйова, М. Петрова та І. Малишєвського "Волинь. Исторические судьбы..." та матеріали словника Брокгауза та Ефрона.

Друге видання книги привертає увагу своєю ідеологічною спрямованістю. В передмові до нього автор висловив стурбованість, що деякі історики - М. Гру-

шевський, М. Аркас та інші намагаються доказати існування окремого українського народу та української мови, через що його книга повинна спростувати " ... ложное уверение украинофилов сепаратистов, что население Юго-Западной Руси и Галиции будто-бы составляют особый народ украинский, имеющий якобы самостоятельную от общерусского отечества историю".

Поряд з працями, де розглядалась загальна історія Волині, краєзнавці вивчали минуле населених пунктів, йшов процес нагромадження фактичного матеріалу про мікрорегіони краю. Історико-статистичні розвідки міст і сіл здійснили А.Братчиков. В. Переговський, Х. Корнаковський, А. Сендутьський, Л. Рафальський, М. Тсодорович, М. Трипольський.

У 60-х роках важливий матеріал опублікував А. Братчиков "Материалы для исследования Вольшской губернии в статистическом, этнографическом и других отношениях", що друкувались на сторінках "Вольшских губернских ведомостей" протягом 1867-1869 рр, та вийшли окремими книгами: вип.1, - Житомир, 1868; вип.2 - Житомир, 1869. Пізніше у "Вольшских губернских ведомостях" з'явився його нарис про волинські старожитності - "Остатки Вольшской старины // ВГВ, 1888 - №68-69,71-72,76, 80,90, 95; 1889 - №4,28-30,67,70-71,73,93.

Переговський Василь Ігнатович (1824-1881) уроженець м. Старокостянтинова навчався у Волинській духовній семінарії, закінчив юридичний факультет Київського університету /12/.

Працюючи на різних посадах в судових установах Волині, цікавився давньою історією, знайомився з архівними зібраннями і на їх основі написав цикл історичних нарисів про населені пункти Волині - "Материалы для истории Вольшщины", які друкувались в "Вольшских губернских ведомостях" протягом 1867-1879 р.р. Серед них описи міст Новограда-Волинського, Старокостянтинова, Берестечка, Корця, Шепетівки. Роботи В. І. Переговського високо оцінив В. Антонович, назвавши їх "историческим материалом первой руки" /13/.

Не втратили цінність і нариси житомирського краєзнавця Луки Рафальського, випускника Волинської духовної семінарії. В основному це дорожні нотатки по Острозькому, Рівненському, Кременецькому, Житомирському повітах, містять цікаві розповіді про населені пункти, опис археологічних пам'яток, етнографічні замальовки, легенди, народні перекази, господарські заняття, промислові підприємства.

Перше монографічне дослідження історичної долі Житомира належить перу Тіта Іоїльевича Вержбицького - "Краткое описание города Житомира", що вперше з'явилося в додатку до "Памятной книжки Вольшской губернии", а в 1889 р. вийшло в Житомирі окремим виданням.

Т. Вержбицький посімейних обставинах не зміг закінчити повний курс освіти, з 19 років розпочав службову кар'єру, певний час як вільний слухач відвідував лекції на юридичному факультеті в Київському університеті. Займаючи в Житомирі посаду міського поліцеймейстера, він і написав згадану книгу. Нарис розпочинається з

характеристики місцезнаходження Житомира, подається історія Волині від розселення тут літописних племен. Історичний шлях Житомира автор простежує від часу його заснування, яке він датує 884 р. і пов'язує з ім'ям давньоруського дружинника Житомира і до початку XIX ст., коли Житомир був проголошений центром Волинської губернії. Нарис дійсно короткий, Т. Вержбицький конспективно зупиняється на основних віхах історії міста, до того ж допустив ряд неточностей. Серед них твердження про літописні згадки Житомира в 1240, 1287, 1320 р.

На 80-ті роки припадає початок наукової діяльності відомого українського археолога Сергія Свиридовича Гамченка. Значний вплив на формування його наукових інтересів мав В. Б. Антонович. У 1878 р. С. Гамченко приймав участь в роботі його експедиції по дослідженню курганного могильника в Житомирі. Пізніше, у 1886 р., самостійно продовжив розкопки житомирських курганів. Опублікував монографію "Житомирский курганный могильник. Археологическое исследование Житомирской группы курганов." [Житомир, 1888]. Житомирський могильник, який в середині XIX ст. нараховував біля 500 курганів, до сьогоднішнього дня не зберігся. Через що розкопки В. Антоновича та С. Гамченка мають важливе значення для вивчення давньої історії міста. Не можна лише погодитись з датуванням цієї пам'ятки VII - VIII ст. Як свідчить сучасний аналіз матеріалів, їх можна віднести до X-XII ст. і вони відображають початковий етап історії Житомира.

Важливу роль в активізації історико-краєзнавчих досліджень відіграли представники православного духовенства. Передусім відмічу роботи священника села Сивки Кременецького повіту Аполонія Сендунського. Цікавився історичними містами Волині. Не втратили пізнавального значення його нариси про Овруч, Іскорость (Коростень), Корець, Рівне, Луцьк, Острог, Дубно, Кременець, Пересопницю, Берестечко. Ряд публікацій присвячені історії православних монастирів та церков. Досліджував він і генеалогію древніх шляхетських родів Волині: Сангушків, Любомирських, Острозьких, Четвертинських.

Помітний слід вивченні минулого краю залишив священник Стэфан Георгійович Барановський. З 1868 по 1878 р. в "Волинских епархиальных ведомостях" з'явилося біля двох десятків публікацій краєзнавця. Присвячені вони історії міжконфесійних і міжнаціональних відносин на Волиш, насамперед боротьбі між православ'ям і католицизмом, між поляками та корінним волинським населенням, яке він, виходячи з тогочасних поглядів, вважав частиною російського народу.

Важливе значення має доробок викладача Волинської духовної семінарії Миколи Івановича Теодоровича. У 80-х р. на сторінках ВЕВ опублікував велику працю "Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии". Пізніше вона вийшла окремим виданням у Почаєві у 5-ти томах. У її написанні брало участь духовенство єпархії, надсилаючи автору церковні літописи, розповіді про історію сіл, спогади старожилів, легенди, перекази. М. Теодорович написав також ряд монографій про міста губернії - Кременець, Заславль, Володимир-Волинський. Старокостянтинів. /14/.

Професор богослов'я, протоієрей Андрій Федорович Хойнацький, уродженець Волині, з містечка Полонне вивчав уніатські богослужбові книги, їх відношення до книг православних і римо-католицьких, історію обрядів уніатського богослужіння, аналізував церковну літературу, її поширення на Волині. Видрукував ряд матеріалів з історії рідного Полонного, в тому числі спогади очевидців про польське повстання 1830 р., спогади свого батька про давні звичаї, побут населення, про князів Любомирських, до володінь яких належало містечко /15/.

Наприкінці XIX ст. на Волині виникають товариства, які об'єднали зусилля краєзнавців по дослідженню регіону. Першим з них було Волинське церковно-археологічне товариство відкрите 2 січня 1894 р. Біля його витоків стоїть цікава постать Ореста Авксентійовича Фотинського. У 1892 р. він подав на ім'я волинського архієпископа Модеста записку про необхідність заснування товариства, яке б займалось дослідженням давньої історії Волині. На сторінках "Вольинского историко-археологического сборника", який воно видавало, О. Фотинський опублікував ряд ґрунтовних історичних розвідок, виділю лише про Юрія Немирича [вип. 1 .-С. 3 -29] та "Обыкновенные люди старой Волини" [вип.2. -С. 117-195]. На сторінках цього ж збірника О. Фотинський видрукував ряд документальних актів XVI-XVII ст.ст. з архіву Жидичинського монастиря.

У 1899 р. О. Фотинський був делегатом XI Археологічного з'їзду від Волинського церковно-археологічного товариства. Виступив з повідомленням, був секретарем відділення історико-географічних і етнографічних старожитностей (головою - Д. І. Баталій). Делегатами з'їзду були й інші волинські краєзнавці - С.Гамченко. М Коробка. М. Тсодорович. Б. Прушинський. Початково з'їзд планувалось присвятити виключно волинським старожитностям і провести його в одному з волинських міст. Але, через організаційні проблеми з'їзд проведено в Києві, розширено і тематику повідомлень, вони стосувались всієї України. Із 143 рефератів зачитаних на з'їзді 44 стосувалось Волині.

Слід сказати і про церковно-парафіальні летописи, що велись священниками, були здані наприкінці XIX ст. до Волинського єпархіального давньосховища на основі спеціальної програми-анкети, розробленої церковно-археологічним товариством, автором розробки був Полянський /16/. Летописи містять цінну інформацію з історії відповідних населених пунктів.

Особлива роль у активізації краєзнавчих досліджень Волині належить "Товариству дослідників Волині". Ідея його утворення належить випускникові Житомирської гімназії і Санкт-Петербурзького університету Миколі Івановичу Коробці. У 1896 р. опублікував в №113 газети "Волинь" "Лист до волинської інтелігенції", де звернув увагу на багату історію, природу краю, народні традиції, культуру та недостатню дослідженість регіону. Закликав інтелігенцію об'єднати зусилля по вивченню Волині на фунті наукового товариства. Ідею підтримав С. Гамченко та директор Першої житомирської чоловічої гімназії П. О. Сидоров. Саме вони втрьох розробили проект статуту майбутнього товариства. Організаційне

засідання пройшло в Житомирі 2 грудня 1900 р., цей день і вважається днем заснування "Товариства дослідників Волині".

За період своєї діяльності (1900-1920) Товариство видрукувало 14 томів "Трудов общества исследователей Вольни" [далі - ТОИВ]. В його діяльності переважали дослідження геології, метеорології, природи краю. Етнографія представлена добірками матеріалів М. Коробки, В. Кравченка. Доробок у історико-археологічному вивченні Волині незначний. Його складають повідомлення Я. Яроцького про дослідження курганів, окремі археологічні знахідки (ТОИВ т. 1, а.92-117; т. 1, отд.2. с. 1-15; т.7, с.63-68; т. 11 вип.1, с. 87-99) та дві статті про сторінки середньовічної історії Волині (ТОИВ ті. с.22-32; т.7, с.69-77). Кілька статей в ТОИВ помістив О. Фотинський. В одній з них - "Очерк истории учреждения Общества исследователей Вольни" - т. 1., с. 1-18 проаналізував розвиток краєзнавчих студій в Житомирі в другій половині XIX ст. З історико-краєзнавчих дослідів іще можна назвати повідомлення П.Фсдоренка про могильник поблизу с.Городок Ровенського повіту (ТОИВ т. 13).

Важливим осередком краєзнавчого руху на Волині на зламі XIX-XX ст.ст. був Городоцький музей барона Ф. Р. Штейнгеля (поблизу м.Рівне). Велику роль у створенні його експозиції, започаткуванні колекції відіграв відомий історик, археолог, етнограф і літературознавець Микола Федотович Біляшівський. Ним було розроблено структуру музею та визначено основні напрямки і форми його діяльності. У 1895 р. він розпочав збір матеріалів для музею. Разом з Ф. Штейнгелем здійснив подорож по Волині, збираючи та фотографуючи пам'ятки старовини. У формуванні колекції музею допоміг і відомий на Волині геолог М. Карпінський /17/. Музейною експедицією активно проводились археологічні дослідження краю. Детальніше про музей, його експонати, освітню роботу серед населення розповідає брошура А. І. Шафранського/18/.

Важливу статистичну інформацію про найрізноманітніші сторони господарського, культурного, життя Волині можна знайти на сторінках «Памятных книжек Вольнской губернии» що видавались у Житомирі з 1887 по 1917 р.р. губернським статистичним комітетом. В деяких випусках краєзнавці поміщали і свої дослідницькі роботи, приміром Я. Яроцький, О. Фотинський. Фактичний матеріал, що міститься в цих книгах слід систематизувати і вводити в науковий обіг, що ґрунтовно поповнить джерельну базу історичного краєзнавства регіону.

Отже, в XIX ст. на Волині відбулося науково-організаційне становлення краєзнавства. Важливий вплив на його розвиток справила київська історична школа проф. В. Антоновича, представники якої разом з вчителем підготували ряд ґрунтовних монографічних досліджень з різних проблем історії Волині. Сформувався і численний загін місцевих дослідників регіону, які залишили значну творчу спадщину, серед якої можна знайти розробки різноманітних питань волинського минулого (політичних, культурно-просвітницьких, релігійних, економіко-господарських), були закладені пізнавальні традиції, що знайшли продовження в наступні десятиліття.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Горбик В. О. Скрипник П.І. До питання про районування України // УІЖ.-1995.-№3.- С.18.
2. Мицик Ю. Світовий рівень - українській історичній науці // Пам'ять століть. - 1996. №1.- С.4.
3. Крип'якевич І. З історії галицького краєзнавства. - Львів, 1932.- С.1.
4. Баженов Л. Дослідження Волині в другій половині XIX - на початку XX ст. // Велика Волинь: минуле й сучасне. Тези міжнародної наукової краєзнавчої конференції.- Житомир, 1993.- С.11-13;
Його ж. Основні історіографічні школи XIX - на початку XX сі. історичного вивчення Волині // Велика Волинь: минуле й сучасне. (Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції). - Хмельницький - Ізяслав - Шепетівка, [1994].- С.17-20.
5. Манько М. Матеріали до біографії М.А.Тучемського - краєзнавця, освітнього і церковно-громадського діяча Волині // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродженню духовності народу. Матеріали Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції.- Житомир, 1996.- С.183-185.
6. Тарасенко О. Історія Волині у дослідженнях Василя Домбровського // Велика Волинь: минуле й сучасне. (Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції). - Хмельницький - Ізяслав - Шепетівка, [1994].- С.24-26.
7. Петербургский Старожил В.Б. Моє знаомство с Воейковим // Русский вестник - 1871. - Окт. - С.630-631.
8. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России.- т.1. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти в.к.Ольгерда.- К., 1885.- С.47.; Мишко Д. Густинський літопис як історичне джерело // УІЖ.- 1971.- №4.- С.69-73.
9. Раппопорт П. Церковь Василия в Овруче // Советская археология.- 1972.- №1.- С.82-89.
10. Волнинская революция первой четверти XIX столетия. Письма надворного советника Опптова к графине Старожиловой // Киевская старина. - 1883.- I.У.- С. 121-144, 319-365, 774-828.
11. Записки Йвана Матвеевича Сбитнева (Из времени учреждения на Волмни и Подолии после возстания 1831 г. русских школ) // Киевская старина. - 1887.- февраль- С.285-312; март - С.439-468; апрель - С.649-666; май - С.52-72.
12. Данилевич В, Професор В. Б. Антонович та Археологічний музей І.Н.О. - К., 1928. - С. 3.
13. Максимович М. Волинь до XI в. // Киевлянин.- Кн.2.- К., 1841.- С.289-298.
14. Марков П. Г. Історія міст і сіл України у висвітленні М.О.Максимовича // УІЖ.- 1974.- №6.- С.95.
15. Исторические материалы найденные профессором Иванишевим // Журнал министерства народного просвещения.- 1853. №10 - С.30, 31; Лобода Ф. Из воспоминаний об Н.Д.Иванишеве // Киевская старина.- 1887.- №12.- С.788-794; Скакун О.Ф. М.Д.Иванишев як історик і археограф // УІЖ.- 1971.- №9.- С.121.
16. Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності.- К., Наукова думка, 1993.- С.36-37.
17. Перлштейн А, Описание города Острога // ЧОИДР, год III.- 1847.- Кн.4.- Сместь.- С.137-142.
Його ж. Луцк и его древности // ВМОИДР.- 1851.- Кн.9.- Сместь.- С.30-45.;
Його ж. Гай (местность Подгайцм недалеко от Луцка // Там же.- 1852.- Кн.14.- Сместь.- С. 17-21.; Його ж. Несколько слов о княжестве Острогском // Там же.- 1852.- Кн.14.- Исследование.- С.33-48.
18. Галайчук Я. Я. Шевченко і Прушинський - дослідники Волині // З досліджень про Т.Г.Шевченка.- К., 1968.- С.48.
19. З іменем святого Володимира.- К., 1995.- СЮ.
20. Житомирський облдержархів. Ф.1, оп.50, спр.164, арк. 287-287 зв.
21. Костомаров Н. Авіобіографія. Бунт Стеньки Разина. - К., 1992.- С. 118-130.
22. Костомаров Н. Из прожитых на Вольніи дней // Киевская старина.- 1884.- №2.- С.325-332.
23. Андрияшев А. Очерк истории Волмнской земли до середины XIV в.- К., 1887.- С.16.
24. Самойловський І. Могила Ігоря // "Рад. Житомирщина".- 1959.- 17 червня.
25. Антонович В. Археологическая карта Волмнской губернии // Труды XI Археологического съезда в Києве. Т.І.-М., 1900.-С.13-14. 26. Дневник В. И. Аскоченского // Исюрический вестник.- 1882.- Июль.- С.32-33.

27. Очерки Вольты в историческом, географическом, статистическом и этнографическом отношениях, издаваемые при "Вольнских губернских ведомостях" под ред. В. Аскоченского.- Житомир, 1847.-163 с.

Історико-краєзнавчі дослідження Волині
в другій половині XIX - початку XX ст.

1. Антонович В. Б. О результатах раскопок произведенных летом 1878 г. в бассейнах Ирпеня и Тетерева // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.- Кн.2.- К., 1888.- С.72-77.
2. Антонович В. Б. Каменный век на Волмни //Труды XI АС в Киеве. Т.1.- М., 1902.- С.134-140.
3. Антонович В. Б. Змеевы валы в пределах Киевской земли //КС. 1884.- №8.- С.355-370.
4. Антонович В. Б. Археологическая карта Волмнской губернии //Труды XI АС в Киеве. Т.1.- М., 1901.- С.1-131; Окреме видання.- М., 1900.- 130 с.
5. Ульяновський В. І., Короткий В. А. Володимир Антонович: образ на тлі епохи.- К.: ТОВ "Міжнародна фінансова агенція", 1997.
6. Ярмошик І.І. Вплив київської історичної школи проф. В. Б.Антоновича на розвиток волинського краєзнавства в другій половині XIX ст. //Третя Академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 11-12 грудня 1995 р. м.Київ. Доповіді та матеріали. - К., 1996.- С. 171-190.
7. Дашкевич Н. П. Заметки по истории Литовско-Русского государства.- К.,1885; Его же. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. - К., 1873.
8. Грушевский М. Южнорусские господарские замки... // Университетские известия.- 1890.- №2.- С. 1-33.
9. Довнар-Запольський М. В. Рецензия на П. А. Иванов Исторические судьбы Волмнской земли с древнейших времен до конца XIV века.- Одесса, 1895 //Журнал Министерства народного просвещения.- 1896.-№4.- С.322-337.
10. Левицкий О. Социанизм в Польше и Юго-Западной Руси //Киевская старина. - 1882.- Т.П.- С.25-58, 193-226, 401-433.
11. Что еделал П. Н. Батюшков для Юго-Западного края //Вольнь.- 1892.- №94.
- 12.Теодорович Н. И. Волмнская духовная семинария. Исюрия первоначального устройства ея и подведомственных ей духовных училищ.- Почаев. 1901.- С. 539; Волмские епархиальные ведомости.-1881.- С.596-598.
13. Антонович В. Б. О трудах В. И. Пероговского // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.- 1888.- Кн.2.- Отд.І.-С. 101.
14. Теодорович Н. И. Город Кременец Волмнской губернии.- Почаев, 1890.- 70с; Його ж. Город Заславль Волмнской губернии.- Почаев, 1892.- 50с; Його ж. Город Владимир Волмнской губернии в связи с историей Волмнской иерархии.- Почаев, 1893.- 234 с. + приложение 267 с; Його ж. Город Староконстантинов^кпмнской губернии.- Почаев, 1894.- 70 с
15. Хойнацкий А. Западнорусская церковная уния в Ея Богослужении и обрядах - К., VII + 475 с. Його ж. Путеводитель по Горе Почаевской - Почаев, 1883 - 142 + VI с. Його ж. Святая целебносная стопа Божией Матери в Почаевской Лавре - Почаев, 1885 - 85 + I с. Його ж. Очерки из истории Православной церкви и древняго благочестия на Волмни.- Житомир, 1878 - 170 + VI с. Його ж. Жизнь и подвиги Преподобного и Богоносного Отца Нашего Иова, в схимонасах Иоанна Железа, Игумена и чудотворца.- Почаев, 1882 - 77 + II с.
16. Полянский Д. Церковно-приходская летопись на Волмни //ВЕВ.- 1884.- №1-2. -С. 1-26; №3.- С. 79-92.
17. Нестуля С. Про роль М. Ф. Біляшівського у створенні Городоцького музею на Волині //Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Науковий збірник.- Хмельницький. 1995.-С. 134-135.
18. Шафранский А. И. Экскурсия в с. Городок Волмнской губернии. Музей барона Ф.Р.Штейнгеля. (Из уроков отчизноведения).- Кременец,1907.- 13 с.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Іван Іванович ЯРМОШИК

Становлення історичного краєзнавства Волині в ХІХ - на початку ХХ століть

Житомир, видавництво "Волинь", 1998

Спонсори видати:

Житомирська обласна організація Спілки ветеранів афганської війни підтримує науково-краєзнавчі дослідження, спрямовані на вивчення історії "малої" батьківщини, виховати підростаючою покоління на героїчних традиціях минулих поколінь.

Автор вдячний за фінансову підтримку видання:

- Житомирській крайовій організації Народного Руху України (голова Проводу Святослав Васильчук);
- обласній організації товариства "Знання" (перший заступник голови правління П. Г. Тищенко).

Видавництво "Полинь" єдине в краї, що спеціалізується на випуску краєзнавчої та суспільно-корисної літератури, посібників для шкіл, довідників, путівників, видань для туристів. Вони – на пільгових умовах. Запитуйте у нашому видавництві за найнижчими цінами сувенірний кольоровий фотоальбом "Житомир" з текстами на 6 мовах, інші краєзнавчі видання. Наші видання звільнені від ПДВ.
Наш телефон в Житомирі 39-58-77

Комп'ютерна верстка Г. П. Мокрицький
Коректор Т. П. Коростишівська
Технічне забезпечення Д. Ю. Кашуба
Оргзабезпечення Л. П. Сирова

Тираж надруковано в комп'ютерному центрі ПП "Видавництво "Волинь".

Обсяг 1.5 др. арк. Облк.-вид. арк. 2.1. Ум. фарб. відб. 2,0. Т. 300. Замовлення від 05.04. 98. Зам. №9.

262025 Житомир-25, вул. Вітрука, 29. ПП "Видавництво "Волинь". Тел. 39-58-77. Офіс видавництва (по вівторках і п'ятницях): 262014 Житомир-14, майдан Рад, 12, оф. 529



Автор – випускник історичного факультету Київського Національного університету ім. Т. Г. Шевченка, працює в Житомирському обласному краєзнавчому музеї.

Історико-краєзнавча серія видавництва "Волинь"